

פרק רביעי

ר' שמחה משפירא ותלמידיו

א. ר' שמחה משפירא

1. פתיחה

תולדות חייו של ר' שמחה משפירא (שנפטר בשנת 1225 לערך) ויצירתו הספרותית תוארו יפה בידי אביגדור אפטוביצר ואפרים אלימלך אורבך. ואלה עיקרי דבריהם:¹

ר' שמחה משפירא. מחכמי אשכנז הכי מפורסמים, יושב בבית דין שפירא² [...] רבותיו היו: ר' אליעזר ממין, ר' משה בר' שלמה הכהן ממגנצא, ר' יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר – ריב"ק משפירא, ר' יצחק בר' אשר הלוי – ריב"א הבחור. ואצל ארבעת אלה החכמים למד גם ראבי"ה, ועל ידי זה נקשר בינו ובין ראבי"ה קשר של אהבה וחבה, קשר של קימא כל ימי חייהם [...]. ר' שמחה היה חבירו של ראבי"ה בבית מדרשם של ארבעת רבותיהם, מזה יוצא שהיה בן גילו של ראבי"ה, אם כן נולד גם כן קרוב לשנת תת"ק. והוא חתום על התקנות בשנות תתק"פ ותתקפ"ג. א"כ נוכל לשער שנפטר קרוב לאותו זמן שנפטר ראבי"ה, היינו בשנת תתקפ"ה (אפטוביצר).

בהיותו עוד צעיר לימים צורף על-ידי רבו ר' יהודה, שהיה בן-דודו, לבית-דין שבעיר [...] ר' שמחה עמד בקשרים קרובים ביותר לראבי"ה, שאל ממנו והשיב לו. הראבי"ה התאכסן בביתו של ר' שמחה ומסר על משא-ומתן שביניהם בדברי הלכה. הוא נהג כבוד ברבי שמחה, ואף-על-פי שהיה גדול ממנו בשנים, קרא לו 'מורי ורבי'. ר' שמחה פותח את תשובותיו לראבי"ה בדברי ענוה [...].

1 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 412–414; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 411–420 (הציטוטים הם מעמ' 412–413, 419).

2 ראה יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת בלוי, ערך 'רב יוסף בר חמא', עמ' תסה. חברי בית הדין היו ר' יהודה בר קלונימוס בר מאיר, ר' נתן בר [שמעון] ור' שמחה. ר' שמחה וחבריו לבית הדין כתבו גם תשובות בצוותא. ראה ראבי"ה, סוף סימן תתק (ראבי"ה, ד, עמ' קכה–קלב. חתומים על התשובה ר' נתן בר שמעון ור' שמחה); שם, סימן תתקפט (ראבי"ה, תשובות, ב, עמ' קד–קה. חתומים ר' נתן בר שמעון ור' שמחה); שם, סימן אלף וז' (שם, עמ' ריב–ריד. חתומים ר' אליקום בר אשר הלוי, ר' נתן בר שמעון ור' שמחה); שם, עמ' רכו (ר' שמחה ור' נתן בר שמעון). וראה גם אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 204 (על ר' אליקים ועל ר' נתן ראה שם, עמ' 316, 391).

לעיון מיוחד ראוי תשובתו של ר' שמחה לר' יהודה החסיד [...] את שאלותיו של ר' שמחה לר' ברוך בר' שמואל ממגינצא, וגם לר' יצחק בר' אברהם בצרפת [...] החשוב בין שואליו היה החכם האיטלקי המפורסם, ר' ישעיה מטראני, אחד המבקרים הקשים של חכמי צרפת ואשכנז. דברי ההערכה שבפיו הם עדות חשובה ביותר להערכה שזכה בה ר' שמחה גם מחוץ לגבולות אשכנז [...] רוב התשובות שהגיעו לידינו נשלחו לתלמידו הנאמן ר' יצחק אור זרוע,³ וספרו הוא המקור העיקרי לידיעותינו על ר' שמחה, ובו גם נשתמרו רוב שרידי תורתו [...] מפרטי חייו ידוע רק שהאריך ימים (אורבך).

על תולדות חייו של ר' שמחה משפירא מבקשים אנו להרחיב מעט רק בעניין אחד – עיוורונו של ר' שמחה בסוף ימיו. אורבך ציין את דבריהם של שניים מתלמידיו של ר' שמחה שהעידו על עניין זה,⁴ אך הדבר נזכר במקורות נוספים (אך איננו נזכר אצל רוב חבריו של ר' שמחה), ואפשר ללמוד מהם גם על הסדר הכרונולוגי של קשרי החכמים עם ר' שמחה. העדות הקדומה ביותר על הבעיה הרפואית שהייתה לר' שמחה – אשר עדיין לא הגיעה באותה שעה לעיוורון – היא זו של ר' אביגדור כהן צדק: 'ראיתי ממורי רבינו שמחה זצ"ל שחש בעינו, וגם בשבת אמר ללחוש'.⁵

3 רשימת התשובות שהביא אורבך (עמ' 415, הערה 24) טעונה השלמה ותיקון. התשובות שהשיב ר' שמחה לר' יצחק אור זרוע עצמו – רובן בכתב, ומיעוטן אולי בעל פה – הן: אור זרוע, ח"א, סימן תשז (=שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן רלה); שם, סימנים תשנח–תשסה (חלקן נכפלו במקומות נוספים בספר); שם, סימן תשעו (כנ"ל); שם, סימן תשעט (דף קטז ריש ע"ג = אור זרוע, עבודה זרה, סימן קעו); ח"ב, סימן פט, ס"ק ב (=אור זרוע השלם: הלכות שבת ועירובין, עמ' שי); בבא מציעא, סימן א (=פוקס, תשובות חדשות של ר' יצחק אור זרוע, עמ' 118; השווה גם אור זרוע, ח"א, סימן תשנ). תשובות ר' שמחה לחכמים אחרים המובאות ב'אור זרוע' (חזן מתשובותיו לראב"ה שהועתקו שם מתוך ספר 'אבי העזרי', ראה להלן הערה 14) הן: אור זרוע, ח"א, סימן תרמב; ח"ב, סימן קד (=אור זרוע השלם: הלכות שבת ועירובין, עמ' שמז); בבא קמא, סימן קסא; שם, סימן קצז; שם, סימן קצח (=שבלי הלקט, ח"ב, סימן קמא, מהדורת מ"ז חסידה, עמ' 248; שו"ת הרא"ש, כלל ט סימן ב: 'ומצאתי תשובה בשם ה"ר יצחק אור זרוע' [!]); שם, סימן תנז (שתי תשובות; על התשובה השנייה ראה לעיל עמ' 151–153); שם, סימן תס; סנהדרין, סימן נא; שם, סימנים נח–נט (=שבלי הלקט, ח"ב, סימן קכו, עמ' 233, ושם חסר ההמשך; שבלי הלקט, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 529, דף 144ג–ד, בנוסח מלא יותר מבאור זרוע); עבודה זרה, סימנים קסד–קסה. תשובות נוספות של ר' שמחה מצויות היו בחלקים מספר 'אור זרוע' שלא הגיעו לידינו. ראה שו"ת ר' אליהו מזרחי, סימן סז, עמ' רכח (השווה סימני אור זרוע, גיטין [פסקי] אור זרוע לרבינו חיים ב"ר יצחק מווינא, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ז, עמ' קמו, סימן לו, ושם בהערה); תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 224, הערה 1); תשובות מהר"ם דפוס פראג, סימן תתקלא (ראה עמנואל, תשובות מהר"ם שאינן של מהר"ם, עמ' 172).

4 אורבך, שם, עמ' 414.

5 הגהות מיימוניות, הלכות שבת, פרק כ"א הלכה כח ס"ק ד. במקום אחר מובאים הדברים ביתר הרחבה: 'ועוד העיד הר"ר אביגדור שפעם אחת חש רבינו שמחה בעין, ואשה אחת למדה לה"ר אביגדור לחש והי' לחוש לו בשבת על העין בבוקר ובערב' (תשובות מהר"ם דפוס פראג, סימן נה. על יחסו של ר' אביגדור לחשים ראה גם בתשובתו בשבלי הלקט, ח"ב, סימן י, מהדורת

לעומתו, ר' יצחק אור זרוע עזב את בית מדרשו של ר' שמחה עוד קודם שהתעוררה הבעיה הרפואית, והוא לא היה עד להיתר שנזקק לו ר' שמחה. ר' יצחק אור זרוע שמע על מיחושיו של רבו רק באמצעות התכתבויותיו עמו, ובתשובה שהשיב לו ר' שמחה כתב הרב בסיום דבריו: 'מכאב עיני לא יכולתי להאריך כל הצורך'.⁶ לאחר זמן שמע ר' יצחק אור זרוע מרחוק על עיוורונו המלא של רבו, והוא כתב לו בהתרגשות: 'השם ברוך הוא יחזיר מאור עיניך מורי הר' שמחה, והאמת כי עד מאד לבי דוה על מאור עיניך, ודמעותי זולגות בזוכרי אותך, יהי רצון מלפני רחום חנון לפקוח עיניך ולהטיב אחרייתך מראשיתך'.⁷ ר' ישעיה דטראני התכתב אף הוא עם ר' שמחה לאחר שכבר סבל מעיוורון המלא (אך אפשר שהקשרים ביניהם החלו עוד קודם לכן), והוא רמז לזה בכותבו לר' שמחה: 'ובפנים הנראין ואינן רואין תזכה לפנים הרואים ואינן נראין'.⁸

בדורות הבאים הסתמכו להלכה על מנהגו של ר' שמחה בשנות עיוורונו:

לסוף ימיו של רבי שמחה כהו עיניו ונעשה סגי נהור וקראו אותו לספר תורה, כיון שהחזן קורא הפרשה (כת"י קמברידג' Or. 786, דף 169ג).⁹

וששאלת על כהן מאור עינים וגם חש באזנו שאינו שומע בטוב, שבימי חכמי התלמוד לא היו קורין, כי הוא עצמו היה צריך לקרוא בתור' ולא החזן [...]. ועכשיו שנהגו לקרות החזנים, צריך לקרותו [...] וכן העידו על רבינו שמחה שהיו קורין אותו כשהיה מאור עינים (כת"י וינה, הספרייה הלאומית 67, דף 20א, בגיליון).¹⁰

ש' חסידה, עמ' מא-מג; שו"ת אור זרוע ומהר"ם, סיני כה, עמ' פו, סימן קכז [יש לקרוא שם בסוף הסימן: 'כ"ש כישוף שהוא מדאורייתא'].

6 אור זרוע, ח"א, סימן תשעו (במקבילה שבשיטת הקדמונים, עמ' שלג, סימן פה, חתם ר' שמחה על התשובה 'שמחה בר' שמואל יצ"ו, ואפשר להסיק מכך שהכאב בעיניו החל עוד בצעירותו, בחיי אביו; אך המהדיר העתיק כאן שלא כהוגן, והחתימה בכתב היד היא 'שמחה בר' שמו' זצ"ל, [כת"י קמברידג' Or. 786, דף 171ד]).

7 אור זרוע, ח"א, סימן תשסד. ר' שמחה ענה על שאלתו הארוכה של ר' יצחק אור זרוע בקיצור רב (שם, סימן תשסה).

8 תשובות הרי"ד, ריש סימן צא, עמ' תלג, וראה שם הערה ד.

9 קובץ הפסקים שבכת"י זה נדפס ברובו בספר 'שיטת הקדמונים', אך המהדיר דילג בטעות על מיפתח אחד, ובו שני עמודים, ושם מצויה פסקה זו. וראה על כך להלן עמ' 267-269.

10 פסיקתו הלכה למעשה של ר' שמחה איננה נזכרת אצל רוב חכמי אשכנז. ראה אור זרוע, ח"א, סוף סימן קטז; תשב"ץ, מובא בשו"ת בנימין זאב, סימן רמה, דף שמ ע"ב (=תשובות מהר"ם דפוס לבוב, סימן קמט); שו"ת הרא"ש, כלל ד, סוף סימן כא; האגודה, בבא קמא, סימן קד; מנהגי מהרי"ל, הלכות קריאת התורה, סימן ג, עמ' תנא-תנב. וראה בעניין זה בהרחבה בבית יוסף, אורח חיים, סימן קמא; שו"ת בנימין זאב, שם; ר' בנימין אהרן ב"ר אברהם סלניק, שו"ת משאת בנימין, וילנה תרנ"ד, סימן סב. וראה גם תשובתו של חכם פרוכנסלי שנדפסה בידי ישראל לוי: I. Levi, 'Un recueil de Consultations inédites de rabbins de la France méridionale', REJ 43 (1901), pp. 257-258.

אבדן מאור עיניו של ר' שמחה היה טרגי במיוחד, משום שר' שמחה עצמו התייחס לעיוורון בצורה חריפה במיוחד. הוא פסק, כנראה עוד קודם לעיוורונו,¹¹ כי בחור שאירס אשה ולאחר מכן נודע שהוא סומא, חייב לגרשה. תלמידו, ר' יצחק אור זרוע, יצא נגד פסיקתו של ר' שמחה, ואחד מטעמיו היה: 'ולהשיאה לסומא אין זה עיגון, כי ראוי לביאה, ואשכחן אהבת נשים לבעליהן סומין, כמו גבי גרושת ר' יוסי הגלילי'.¹² ר' שמחה לא קיבל את טיעונו המקלים של ר' יצחק אור זרוע בעניין, וטעמו: 'אמרת שאין כאן עיגון? אין לך עיגון גדול מזה, כי שמא קודם היתה יושבת [=מעדיפה היתה האשה לשבת] כל ימיה בלא בעל, ממה שהיתה נשאת לסומא'.¹³

ר' שמחה משפירא כתב ספרים אחדים בהלכה וגם השיב תשובות רבות לחכמי דורו, הן לחכמים בני גילו הן לחכמים הצעירים ממנו. אילו אספנו את תשובותיו של ר' שמחה, היינו מגיעים לכדי כרך נכבד.¹⁴ אך כשבאים אנו לחקור את ספריו של ר' שמחה, מוצאים אנו כי כמעט כולם אבדו. ר' שמחה עצמו הזכיר פעם אחת את ה'קונטרסין' שלו, וראשונים אחרים הזכירו את תוספותיו, את פירושיו למסכת הוריות ולתורת כהנים ואת 'סדר עולם' ו'תיקון שטרות'. מהחיבורים הראשונים שמנינו לא נשתייר כמעט דבר,¹⁵ ואנו נעסוק כאן רק ב'סדר עולם' וב'תיקון שטרות'.

11 הראב"ה נשאל אף הוא בעניין זה. ראה תשובות מהר"ם דפוס קרימונה, סימן עז. עיוורונו של ר' שמחה איננו נזכר בהתכתבויות הרבות שהיו לו עם הראב"ה (ראה עליהן להלן הערה 14) ומסתבר אפוא שהעיוורון אירע רק לאחר פטירתו של הראב"ה, כלומר: לאחר פסיקתו הנזכרת של ר' שמחה.

12 אור זרוע, ח"א, סימן תשס, דיבור המתחיל 'ועל מה'. והשווה מדרש בראשית רבא יז, ג, עמ' 155–152.

13 אור זרוע, ח"א, סוף סימן תשסא. וראה גם דבריו של ר' שמחה על עיוורונו של רב ששת, שם, סימן יא. על שיטתו של ר' שמחה ראה מאמרי 'עיוורון כעילה לגירושין', מסכת (כדפוס).

14 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 414–415. וראה גם לעיל הערות 2, 3, ולהלן הערות 40, 42, 44, 45. מקור חשוב לתשובות ר' שמחה שלא עמד לפני אורבך הם החלקים האחרונים של 'ספר ראב"ה', שבהם נדפסו תשובות רבות של ר' שמחה, רובן שאלות ששלח ר' שמחה לראב"ה ומיעוטן תשובות ששלח ר' שמחה לשאלותיו של הראב"ה. על התשובות שנמנו לעיל הערה 2, יש להוסיף את ראב"ה, סימן תתקכ (ראב"ה, תשובות, א, עמ' ט-יג); סימן תתקכא (שם, עמ' כא-כה); סימן תתקכה (שם, עמ' נב-נג); סימן תתקעד (ראב"ה, תשובות, ב, עמ' לה); סימן תתקעה (שם, עמ' לו-לז) וסימן תתקעז (עמ' מא-מג); סימן תתקעח (שם, עמ' נא-נב); סימן אלף וז (שם, עמ' קצט-ר); סימן אלף וכד (שם, עמ' רעב-רעז).

15 קונטרסין: שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן קיח. תוספות: יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, ערך 'רב זכיד', עמ' פה, וראה שם במבוא, עמ' 22. פירוש למסכת הוריות: תוספות הוריות ד ע"א, סוף דיבור המתחיל 'קרי'. וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 419, הערה 46. פירוש לתורת כהנים: אור זרוע, ח"א, סימן שלג, סוף סימן שלו (פעמיים) וסימן שלו, ס"ק ז וס"ק ח. וראה גם צימליך, מחזור נירנברג, עמ' 76; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן מא; כהנא, פירושים לספרי, עמ' קג. ר' צדוק הכהן מלובלין העלה השערה, כי פירושו של ר' שמחה לתורת כהנים נמצא בידו: 'פי' תו"כ המיוחס לר"ש משאנץ ואינו לו, וכמדומה שהוא מרב' שמחה משפירא' (פרי צדיק, בראשית, לובלין תרס"א, קונטרס שביתת השבת, דף לו ע"ג), אך

2. 'סדר עולם'

חיבורו העיקרי של ר' שמחה היה 'סדר עולם', וכנראה שאליו מכוונים גם דבריהם של ראשונים שהזכירו את 'ספרו של ר' שמחה',¹⁶ 'יסוד ר' שמחה',¹⁷ 'פסקי ר' שמחה',¹⁸ 'נמוקי ר' שמחה',¹⁹ ו'טעמי ר' שמחה'.²⁰ החיבור 'סדר עולם' נזכר בשמו המפורש רק במקומות מועטים: בכתביהם של ר' אלעזר מוורמייזא ור' יצחק אור זרוע – ששניהם החשיבו את ר' שמחה כרבים;²¹ אצל ר' צדקיה מרומי;²² בספר

הוא לא הביא אסמכתא לדבריו. וראה ספרא, מהדורת שושנה, כרך ג: ויקרא דיבורא דחובא, מבוא, עמ' 10–12.

16 אור זרוע, בבא קמא, סימן שסו; ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 56; שו"ת זכרון יהודה, סימן צב, עמ' קכב–קכג (תשובה של ר' ידידיה מנירנברג); תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן נח וסימן סא; הגהות מיימוניות, הלכות מילה, פ"ג ס"ק ג; שם, הלכות אישות, פ"ו ס"ק ו; שם, פ"ד ס"ק ל; שם, הגהות דשייכי לספר זרעים, סימן כח; תשובות בעלי התוספות, סימן מג; ברוך שאמר, בתוך: קובץ ספרי סת"ם, מהדורת מ"מ משי"זהב, ירושלים תש"ל, עמ' סג, עא, קמח, קצא; תשובת ר' יוסף במז"ל, כת"י אוקספורד 675, דף 78א וכת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 685, Rab., דף פז ע"ב: 'ואעפ"י שמורי רבי' שמחה חולק עליו [=על ר' חננאל] ואומר שכן מעשים בכל יום דאדם נושא קטנה ואינו מעמיד עדים לאחר שגידלה בביאתו, ופי' דטעמא הוי דאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות, וחזקה דאחי מכח רובא היא והוי כעדים, וכמדומה לי שכן כתוב בספרו, וציפורנו עבה מאלף כרסי' (והשווה תשובת ר' שמחה באור זרוע, ח"א, סימן תשס. על תשובת ר' יוסף ראה גם להלן עמ' 256. אפשר שהכותב הוא ר' יוסף בן הנריב ר' מזל, שהתכתב עם ר' יצחק אור זרוע [אור זרוע, ח"א, סימן תשסח]; ואולי הוא ר' יוסף בן מאיר, דודו של מהר"ם מרוטנבורג [ראה הלכות שמחות למהר"ם, עמ' קטז–קיו, סימן קה, ובדבריי לעיל עמ' 42]).

17 תשובות מהר"ם דפוס לבוב, סימן שטז; שבלי הלקט, ח"ב, סימן עא (מהדורת מ"ז חסידה, עמ' 137–138). והשווה תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קלא).

18 תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם, ח"ב, עמ' צט, סימן קז (ונכפל שם, עמ' קב–קג, סוף סימן קט); תשובות מהר"ם דפוס קרימונה, סימן קנד (תשובה של ר' יקר הלוי); מרדכי, כת"י ורצ"ל, דף 298ב, בגיליון (תשובה של ר' אביגדור לקהל פראג על מנעל של חליצה): 'וכן ראיתי בשפיר' לפני מו' רבי' שמחה מנעל של חליצה שהגלד שלמטה היה מעור בפני עצמו עב וקשה על כל פני אורך הרגל [...] ומידת אוניו כגבהו יש עושין אות' נמוכות כמנהג חכמי' הקדמוני' שברינוס, ומו' רבי' שמחה הביא ראיה לדבריהם והי' כתובה בפסקי'.

19 מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סימנים ח, טו, טז, כד, כה (עמ' צב, צח, צט, קה).
20 שבלי הלקט, הלכות מילה, סימן א (מהדורת בוכר, דף קפה ע"א–ע"ב. אך במקבילה, שבלי הלקט, סימן קטו [מהדורת מירסקי, עמ' 390], בסתם: 'מצאתי בשם הר' שמחה זצ"ל'. וכך גם במהדורה קמא של שבלי הלקט, כת"י אוקספורד 659, דף 67א, סימן ריב: 'שמעתי בשם הרש"ם', ונכפל שם, דף 34א, סימן קו: 'בשם הר' שמחה משפירא זצ"ל').

21 רוקח, סימן שעט (הכותרת בסוף סימן שעח ז'ה נוסח מס"ע של מורי ה"ר שמחה ז"ל', עניינה הסימן הבא [בכת"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 363, דף 155ב, הכותרת מצויה בשורה נפרדת, בין שני הסימנים], והחתימה באה בסימן שעט, משפט אחד לפני סוף הסימן: 'עד כאן לשון ס"ע'); אור זרוע, ח"א, סוף סימן תשמה.

22 שבלי הלקט, מהדורת בוכר, סימן רי (=כת"י אוקספורד 783, דף 64ב: 'מסדר עולם שעשה הרב ר' שמחה העתקתי'; כת"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 1136⁸, דף

תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת²³ ואצל קבוצה של חכמים מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג, ובהם ר' מאיר הכהן²⁴ הרא"ש, ר' יצחק מדורא וחכמים נוספים.²⁵ רוב הראשונים שמנינו הזכירו את הספר בשמו רק פעם אחת בלבד, ותו לא. אך רבים מהם העתיקו קטעים רבים נוספים מ'סדר עולם' תחת הכותרת הסתמית

63ב: 'לשון ספר הר' שמחה'; כת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית Yevr. IV 105, דף 48ג, בגיליון: 'לשון ספר הר' שמחה'.

23 תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קז (המילים 'מס"ע' שבסוף סימן קז שייכות לסימן קז, ואת המילים 'מס"ע' שבסוף סימן קז הוסיף המהדיר מדעתו! ראה כת"י אוקספורד 692 [נמנו נדפס הספר], דף 223א, סוף סימן קצב וסוף סימן קצג); שם, סימן קנב, עמ' 235 (בכתב היד, דף 283א, סוף סימן רצב: 'וכן עשה הש"ר מעשה, מס"ע של ש"ר'); כת"י אוקספורד 692, דף 237א, סימן רלח: 'מנהג שתי ישיבות שאין גובין קנס ומנדין ליה עד דמפייס ליה לבעל דיניה וכיון דיהב שיעור מה דחזי ליה למיתב שרן ליה בין איפייס בין לא איפייס (רי"ף, בבא קמא, דפוס וילנה דף ל ע"ב). משנ' סנהדרין (פ"א מ"א) דיני ממון' בשל' גזיל' וחבל' בשלש', שמע' מינה אע"ג דנידוי הוי כדנקטי' ליה בכוכסיה בשלהי השואל (בבא מציעא קא ע"ב, והשווה מרדכי, בבא קמא, סימן קצט, עמ' קח-קט), נכוף אותו בכל מיני כפיות שמעצמו ויציא הקנס מתחת ידו, רק שלא יגבו ממנו בידיים למשכנו בעל כרחו, והוי כתפס דלא מפקי' מיניה. מס"ע של הש"ר הר' שמריא' (המשפט האחרון נדפס בספר תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קכא, והמהדיר טעה לחשוב כי הוא מתייחס לסימן הבא אחריו. על שיטתו של ר' שמריה בעניין זה ראה עוד להלן עמ' 282-283.

24 מניין האזכורים של 'סדר עולם' ב'הגהות מיימוניות' שקול כנגד אלו שבכל החיבורים האחרים, ואלו הם: הגהות מיימוניות, הלכות תלמוד תורה, פ"ה ס"ק ו; הלכות תפילה, פ"ג סוף ס"ק ה; (שם, פ"ב ס"ק ע: החתימה 'מס"ע' איננה בכת"י ששון 1043, עמ' 83 ובכת"י בודפשט, קויפמן A77, כרך א, דף 56ב, בתחתית העמוד, והדברים לקוחים מתשובת מהר"ם, השווה תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם, ח"א, עמ' סו, סימן מז); שם, פ"ב ס"ק ז; הלכות תפילין, פ"א ס"ק ז; שם, פ"ב ס"ק ג; שם, פ"ג ס"ק ז; הלכות מזוזה, פ"ה ס"ק ד; הלכות ספר תורה, פ"ח ס"ק ט; הלכות מילה, פ"א ס"ק ב (בדפוס בשיבוש: 'רבינו שמחה בספר עיטור'. הלשון הנכונה מצויה בכת"י ששון 1043, עמ' 128: 'רבי' שמחה בס"ע' נכהגהתו של צונץ, תולדות הספרות, עמ' 621, ושלא כאורבך, בעלי התוספות, עמ' 415, הערה 25); הלכות חנוכה, פ"ד ס"ק א; הלכות אישות, פ"ט ס"ק א; שם, פ"י ס"ק ו; שם, פ"י ס"ק ח; שם, פ"ד ס"ק ח; שם, פ"ח ס"ק ל. שני ציטוטים נוספים מכת"י של 'הגהות מיימוניות' הביא י"מ פלס במאמרו 'תגלית: כתב יד קדום של הגהות מיימוניות - כנוסח דפוס קושטא!', 'ישורון יג (תשס"ג), עמ' תשעג-תשעד.

25 שו"ת הרא"ש, כלל פד סימן ג, דיבור המתחיל 'וכן פסק'; שערי דורא, סימן פב (ומשם בקיצור שערי דורא [חמשה קונטרסים, דף לג ע"ב] ובאיסור והיתר הארוך, שער מה, סימן ז); שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן קכז (תשובה של ר' מנחם בן אברהם); הגהות מרדכי, מועד קטן, סימן תתקלז (תשובה של 'אליעזר המחוקק'); אמרכל, בתוך: חמשה קונטרסים, דף כג ע"א: 'וכן כתב רב שמחה בס' העתים', וצ"ל 'בסדר עולם' (סדר עולם = ס"ע = ספר העתים. והשווה הגהות מיימוניות, סוף הלכות שכיתת העשור, ולהלן הערה 51); האגודה, ביצה, סימן לד: 'וכמדומה לי שראיתי כן בסדר עולם'; מנהגי מהרי"ל, הלכות תענית, סימן טז (עמ' רסט. הלשון שם בשינויי נוסחאות: 'איתא בסדר עולם בשם מהר"ם' היא בוודאי שיבוש). קטעים יחידים נוספים מ'סדר עולם' מצויים בכתבי יד, ומקצתם נזכיר להלן.

'כתב רבינו שמחה'. דוגמה לשימוש בספר 'סדר עולם', בלי להזכיר את שמו המפורש של הספר, ישמשו דבריו של ר' שמחה בספרו על חיוב טבילה לחזור בתשובה:

בסדר עולמו של רבינו שמחה ב"ר שמואל מצאתי שנראה שכל החוזר בתשובה צריכין טבילה דתניא באבות דר' נתן מעשה בריבה אחת שנשבת וכו' לאחר שפדאיה הטבילה שכל אותן הימים שהיתה שרויה בגוים הייתה אוכלת משלהן ושותה משלהן ועכשיו הטבילה כדי שתטהר, פי' כדי שתטהר מן העבירה, כי גיעולי גוים אינם מטמאין הגוף יותר משאר עבירות, אלא לחזור בתשובה בטהרה (כת"י וטיקן, Ebr. 183, דף 186א).

שמונה ראשונים נוספים הביאו דברים אלו בשמו של ר' שמחה, אך איש מהם לא הזכיר היכן הוא מצא פסקה זו.²⁶ רק הסופר של כת"י וטיקן טרח לציין את מקור הדברים: בספר 'סדר עולם'.

על אף מיעוט הציטוטים המפורשים מ'סדר עולם', בידנו שרידים לא מעטים מן הספר, ובהם גם קטעים ארוכים ונכבדים. על פי שרידים אלו תיאר א"א אורבך אל נכון את טיבו של החיבור ואת דרכו בהלכה:²⁷

החיבור הקיף את רוב תחומי ההלכה, ולא־דווקא זו הנוהגת בזמן הזה. נראה שהיה מסודר לפי מסכתות הש"ס כמו ספר הראב"ה. מגמתו של ר' שמחה הייתה בירור ההלכה, אבל אגב ביאור המקורות וניתוחם המפורט. למעשה, דבריו הם מעין תוספות ארוכות, המקיפות סוגיות שלמות [...] אין כאן חיבור קומפילאטורי ולא קובץ של פסקיהם ודעותיהם של אחרים, אלא חיבור מקורי שבו הסביר המחבר ונימק את דעתו הוא²⁸ [...] ברוב הקטעים שנשארו

26 אור זרוע, ח"א, סימן קיב: 'קבלתי ממורי הרב רבינו שמחה זצ"ל' (ומשם בפסקי ריקאנטי, סימן סז, ובשו"ת הרדב"ז, ח"ג, סימן תתנח [תטו]); ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 110: 'כת' ה"ר שמחה ז"ל'; שבלי הלקט, מהדורת בובר, סימן רפג: 'ומצאתי בשם הר"ר [שמחה] ז"ל' (וכאן נוסף חיוב ברכה לטבילה); תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קצא: 'וכת' הר' ר' בונפנט בשם ש"ר'; שו"ת אור זרוע ומהר"ם, סיני כד, עמ' שיב, סימן קט (תשובה, וחתום 'שמואל' [! ב"ר שמואל]); כת"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 8^o1136, דף 66א: 'נר' לר' דכל בעלי תשובה צריכין טבילה דתניא באבות דר' נתן [...] לשון הר"ר שמחה'; כת"י אוקספורד 784, דף 99ב: 'מצאתי בתשובת דר' יהודה חסיד וז"ל [...] וגם זאת מצאתי באותן תשובות, כת' רבי' שמחה בר שמואל כל החוזרים בתשובה צריכין טבילה, עכ"ל'; כת"י אוקספורד 1210, דף 83ב: 'כת' רבינו שמחה בר שמואל כל החוזרים בתשובה צריכין טבילה עכ"ל'. על חיוב טבילה לחזור בתשובה ראה י' אלבוים, תשובת הלב וקבלת יסורים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 225–226; פירושם ופסקים על התורה, עמ' תי, ובמקורות הרבים שציין המהדיר, שם, הערה כז.

27 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 417–418 (על הקטעים הארוכים שהגיעונו מתורתו של ר' שמחה יש להוסיף את יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת בלוי, ערך 'ישמעאל איש כפר ימא', עמ' תשמט ואילך).

28 מטבע לשון השגור הרבה בפיו של ר' שמחה הוא הביטוי 'לא מצינו למיקם עלה דמילתא', ושמה הוא עשוי לסייע בזיהוי קטעים נוספים מתורתו של ר' שמחה. על שימוש במטבע לשון זו ראה ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 5, 48; הגהות מיימוניות, הלכות אישות פ"ט ס"ק א; ראב"ה,

מחיבורו הוא מסתמך על הירושלמי ומפרש אותו.²⁹ הוא ממעט בהבאת דברי הראשונים, ובמידה שהוא עושה זאת – אין זה כדי להזכיר את דבריהם, אלא כדי לנקוט עמדה לגבם, ולרוב עמדה ביקורתית.

אין בידי להוסיף על דבריו של אורבך, פרט להסתייגות אחת, באשר למבנהו של הספר. מכל הציטוטים שהגיעונו מ'סדר עולם', רק בשניים ישנם מראי מקומות מדויקים, העשויים ללמדנו משהו על צורתו של החיבור ועל היקפו (וכרגיל, מראי המקומות נמצאים אצל ר' מאיר הכהן, שהקפיד יותר מראשונים אחרים בנתינת פרטים ביבליוגרפיים):³⁰

רבינו שמחה כתב דאי קי"ל כר"מ בגיטין קי"ל נמי כוותיה בממון, בספרו בסוף הלכות לולב.

העושה עיסה מן החטין ומן האורז אם יש בה טעם דגן חייבת בחלה. פי' רבינו שמחה וכגון שיש חיוב חלה מן החיוב, וראיתו בצדו, ע"ש בספרו בסימן ע"ט.

שתי ידיעות אלו דלות הן ואין בהן די כדי להבין את מבנהו של הספר ואת חלוקתו הפנימית. עם זאת, אזכורן של 'הלכות לולב' מלמד ש'סדר עולם' נחלק להלכות הלכות, ואפשר שלא צדק אורבך באומרו כי הוא היה מסודר לפי מסכתות התלמוד. נדגיש ונאמר, כי הידיעות הדלות אשר בידנו על 'סדר עולם' אינן מאפשרות לנו לשחזר כראוי את הספר ואת צורתו. טיבו של ספר 'סדר עולם', מבנהו וחלוקתו הפנימית, החכמים שהוא הרבה לצטט – כל אלו אינם נהירים די הצורך וטרם עלה בידנו לעמוד כהוגן על טיבו של ספר 'סדר עולם'.

3. 'תיקון שטרות'

'תיקון שטרות' של ר' שמחה נזכר במפורש פעם אחת בלבד – ב'הגהות מיימוניות' (הלכות גירושין, פ"ד ס"ק ל): 'אנו נוהגין לכתוב וכל שום וחניכה דאית לי [...] וכן כתב רבינו שמחה בטופס גט בתקון שטרות שלו'. מאז סוף המאה השלוש עשרה לא ציטט איש את החיבור, אך למרבה הפלא הוא לא אבד מאתנו. החיבור מצוי בכת"י אוקספורד 1343, דפים 77א–90א, וכותרתו שם: 'תיקון שטרות מרבי' שמחה

סימן תתקכ (ראבי"ה, תשובות, א, עמ' יג); שם, סימן אלף ו' (ראבי"ה, תשובות, ב, סוף עמ' קצט); תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן א, עמ' 2 (כנראה מפרי עטו של ר' שמחה. ראה שם, עמ' 1, בהערת כוכב). על כיוונים במשנתו ההלכתית של ר' שמחה ראה גם מה שכתב לאחרונה א' גרוסמן, 'האישה במשנתו של ר' שמחה משפירא', מים מדליו 13 (תשס"ב), עמ' 177–189.

29 ראה גם להלן הערה 41. בקיאותו של ר' שמחה בתלמוד ירושלמי השפיעה גם על תלמידיו אחריו. ראה להלן עמ' 176–177.

30 הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ"ו ס"ק ו (בעניין תנאי כפול); שם, הגהות דשייכי לספר זרעים, סימן כח.

בר שמואל'. כתב היד הוא מן המאה השש עשרה לערך, ובטופס הגט שבו (דף 89א) אכן מצויה הלשון הנזכרת.³¹

חלק גדול מן החיבור בכת"י אוקספורד איננו מכיל כל דיון הלכתי ואין בו אלא טפסים שונים של שטרות. אך אין בכוחנו לדעת האם אכן הייתה זו צורתו המקורית של החיבור או שמא המעתיקים קיצרוהו והותירו בו רק את נוסחי השטרות שנצרכו להם.³² עם זאת, בהביאו את שטרות קידושין, כתובה, ייבום וחליצה (בראש החיבור), וכן גם את שטר הגט (בסוף החיבור), נכנס המחבר גם לדיונים הלכתיים. חלק ניכר מדבריו של ר' שמחה מבוסס על תיקוני שטרות קדומים יותר שעמדו לפניו, ובהם גם נוסח כתובה דאירכסא שכתב רבנו גרשום מאור הגולה לאשתו.³³ עם זאת, לעתים מצא ר' שמחה כי בתיקוני השטרות שלפניו חסרים הנוסחים של שטרות חשובים, ואז הוא קבע מדעתו את נוסח השטר הראוי:

בטופסי שטרות לא מצאתי טופס שטר קידושין. גופו של שטר זה הוא כמו ששנינו (קידושין ט ע"א) בתך מקודשת לי, אנמי הרי את מקודשת לי, מכל מקור צריך להוסיף דברי, כמו גט גופו של גט הרי את מותרת לכל אדם (גיטין פה ע"א) אעפ"י שיש בו תוספת דבר [...] לפי דעתנו ראוי לכת' הטופס בלשון זה [...] (דף 77א).

במקרים אחרים חרג ר' שמחה מנוסח השטרות שנהגו בזמנו, וטעמו עמו:

וראיתי בטופסי כתוב' יבמין והיה כת' בהם וצביאת פלנית' דא ואיתיבימת לפלו' דנן כמה דבעא בדיל לאוקומי לאחיהי מיתנא שמא בישראל כדכת' והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו בישראל. ולא הוכשר בעיניי, ולא בצביונה תליא מילתא כדכת' יבמה יבא עליה אפי' בעל כרחא (יבמות כט ע"ב), וקרא דוהיה הבכור נדרש אמצוה בגדול לייבם (שם כד ע"א), ואחר שקיים מצות ייבום יקום על שם אחיו לנחלה. וכן מצאתי בטופס אחד בתיקון זקיני' הראשוני' שהיה מדולג בו כמו שדילגנו (דף 80א).³⁴

31 מקצת מן החיבור (דפים 77ב–80א, 81ב–82ב) הועתק באנונימיות בכת"י אחר, קדום יותר (משנת 1340 בערך): אוקספורד 1101, דפים 245א–248א. על זמנם של שני כתבי היד ראה בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 225 ועמ' 173 (בהתאמה).

32 דבר דומה אירע ל'ספר השטרות' של ר' יהודה הברצלוני, שהגיע לידנו בצורה מקוצרת, אך המעתיק סיפר בהקדמתו כי 'בהיותי בברצלונה העיר הגדולה מצאתי הלכות תקון שטרות אשר חבר הנשיא הגדול הרב המובהק רבנא יהודא הברצלוני זצ"ל, וממיעוט הפנאי לא יכולתי להעתיק כל הספר כולו בפתיחותיו ושמועותיו הקדמותיו והצעותיו, והחילותי להעתיקו מאמצעו, מגוף טופסי תיקון השטרות עצמם' (ספר השטרות לברצלוני, עמ' 1).

33 כת"י אוקספורד 1343, דף 82א–ב (=כת"י אוקספורד 1101, דפים 247ב–248א. לכת"י זה מכונים דבריו של צונץ, תולדות הספרות, עמ' 238, הערה 5: 'ס' 230). כתובה זו מצויה הייתה בכת"י שלישי באוקספורד, שלא מצאתיו, ונדפסה משם על ידי ד' גאלדבערג, 'כתובה דאירכסא מרבינו גרשום', כרם חמד ח (תרי"ד), עמ' 106–107.

34 הדברים נשנים בכתב היד המקביל, אוקספורד 1101, דף 246ב. הנוסח שר' שמחה התנגד לו – 'וצביאת פלניתא דא' – מצוי ב'ספר מתיבות', ברי"ף, ברמב"ם וב'ספר העיטור', וכן כתב גם

לפני דיני חליצה בא בכתב היד קטע ארוך שכותרתו 'סדר חליצה מסדר עולם',³⁵ והוא מעלה מחדש שאלה, שכבר דנו בה החוקרים עוד לפני שנתגלה כתב היד: האם 'תיקון שטרות' הוא חלק מ'סדר עולם', או שחיבורים נפרדים הם?³⁶ מן הכותרת שבכתב היד נראה, כי עמדו לפני הסופר שני חיבורים נפרדים של ר' שמחה – 'תיקון שטרות' ו'סדר עולם', שעסקו שניהם באותן הלכות, והסופר שילב קטע אחד מן החיבור השני בתוך החיבור הראשון. מסקנה דומה אפשר להסיק מציטוטים אחדים של הראשונים מ'סדר עולם', שמהם עולה כי חיבור זה עסק בין השאר גם בדיני שטרות.³⁷ ציטוטים אלה אינם נמצאים בכתב היד של 'תיקון שטרות' שלפנינו, וחסרונם מלמד כי 'סדר עולם' לחוד ו'תיקון שטרות' לחוד. עם זאת, נזכיר שוב, כי כתב היד שלפנינו איננו קדום וספק הוא באיזו מידה אפשר לקבוע מסמרות על פיו.

4. תפוצת ספריו של ר' שמחה

בדבריי לעיל על ספריו של ר' שמחה כמעט שלא הזכרתי את המלקטים הגדולים – 'ספר המרדכי' וקבצי התשובות של מהר"ם מרוטנבורג – שמהם שאבתי בפרקים הקודמים את עיקרי דבריי על 'ספר אביאסף' ועל 'ספר החכמה'. חכמים אלו לא הרבו לצטט מתורתו של ר' שמחה ודומני כי ב'ספר המרדכי' ובקבצי התשובות של מהר"ם לא נזכרים חיבוריו של ר' שמחה בשמם המפורש, ולו גם פעם אחת.³⁸ ולא רק זאת, אלא שרוב הציטוטים שהם הביאו מתורתו של ר' שמחה אינם ציטוטים ישירים מחיבוריו שלו, אלא מכלי שני – כגון מתשובותיו של ר' שמחה בספר 'אבי העזרי' של הראב"ה או מהציטוטים שהביא בשמו ר' יצחק אור זרוע.

ר' יצחק אור זרוע ולא חשש לדברי ר' שמחה רבו. הנוסח שר' שמחה מצרד בו מצוי ב'הלכות פסוקות', בספרי השטרות של רב סעדיה גאון, רב האי גאון ור' יהודה הברצלוני, ב'מחזור ויטרי' וב'ספר הישר' (ראה לוין, מתיבות, עמ' 9; רי"ף, יבמות, דפוס וילנה, דף לה ע"ב; רמב"ם, הלכות יבום וחליצה, ד, לב; העיטור, כתובת יבמין, ח"ב, דף לח ע"ג; אור זרוע, ח"א, סימן תרמא; הלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, ירושלים תשי"א, עמ' קסג [=ירושלים תשנ"ט, עמ' תיא]; מ' בן-ששון, 'שרידים מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון', שנתון המשפט העברי יא–יב [תשמ"ד–תשמ"ו], עמ' 231–232; ספר השטרות לרב האי גאון, מהדורת ש' אסף, מוסף-התרביץ א [תר"ץ], עמ' 42; ספר השטרות לברצלוני, עמ' 54; מחזור ויטרי, עמ' 791; ספר הישר, חלק החידושים, סימן תשסד).

35 דפים 80א–81א; ראה להלן עמ' 183. בכתב היד המקביל, אוקספורד 1101, דף 247א, חסר כל הקטע מ'סדר עולם', ונכתב במקומו 'גט חליצה מקצת כתבתי לעיל'.

36 ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 419.

37 אור זרוע, ח"א, סוף סימן תשמה; שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן קכו; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קנב, עמ' 234–235. וראה גם מרדכי, שבועות, סימן תשפה (בחלקו גם במרדכי השלם, בבא קמא, סימן עח, עמ' קה): 'בתיקון שטרות של שטר הרשאה כתוב זמן, וכתב רבינו שמחה דאין צריך לכתוב זמן [...]'. והשווה תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קכה, עמ' 194–195.

38 אזכורים אחדים של 'סדר עולם' באים ב'מרדכי הגדול' (כת"י אוקספורד 678) ובגיליונות ל'ספר המרדכי' שבכתבי יד, אך הם מכתבותיהם של מלקטים מאוחרים יותר.

השימוש המועט בחיבוריו של ר' שמחה משפירא איננו מקרי. ר' שמחה משפירא נמנה עם החכמים הבולטים באשכנז ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה, והוא אף החזיק ישיבה והרביץ בה תורה (שניים מהחכמים שפנו אליו בשאלות – ר' שמואל מבמברג ור' יהונתן בר יצחק³⁹ – פורסים בסוף שאלותיהם בשלומה של הישיבה).⁴⁰ שמו הטוב של ר' שמחה יצא למרחקים, והוא החליף שאלות ותשובות גם עם חכמים מחוץ לאשכנז. הוא התכתב עם חכמים מצפון צרפת (ר' יצחק בר אברהם)⁴¹ וממרכזה (ר' טוביה מויאנה),⁴² וחכמי צרפת נשאו ונתנו בתורתו⁴³ (וזאת – יש להדגיש – בתקופה שבה חכמי גרמניה ניתקו את עצמם מדעת ממרכז התורה החשוב שבצרפת).⁴⁴ ר' שמחה התכתב גם עם חכמים בדרום איטליה ובמרכזה

39 על הקשרים של חכם זה עם ר' שמחה ראה גם מושב זקנים, עמ' תקז. על המעט הידוע לנו עליו ראה זלפלד, ספר הזכרון של נירנברג, עמ' 369; גרמניה יודאיקה, I, עמ' 482; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 438; שבלי הלקט, ח"ב, מהדורת ש' חסידה, מבוא, עמ' 21–22; פוקס, עיונים בספר אור זרוע, עמ' 19; עמנואל, ר' אלעזר מוורמייזא, עמ' 11, הערה 40. ד"ר רמי ריינר הודיעני, כי בין המצבות שהתגלו לאחרונה בוורצבורג מצויה גם מצבתה של אלמנת רבינו יהונתן (מס' 777), ואפשר שהיא נפטרה בשנת 1235 (הדבר תלוי בפירוש הנוסח המליצי של המצבה). על ר' יצחק בנו של ר' יהונתן ראה להלן עמ' 236–237.

40 'ושלום ישיבתך ותורתך יסגא מאד'; 'ושלום ביתו ותורתו וישיבתו יגדל' (ר' שמואל מבמברג, שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן נו, דיבור המתחיל 'ואי' וסוף סימן ס); 'וטובות וכל ברכת אבות ישיגו מערכות לראש מורי הרב ר' שמחה, ושלום לו ולתורתו ולישיבתו' (ר' יהונתן בר יצחק, אור זרוע, בבא מציעא, סימן שנט נר' שמחה חלוק היה על מקצת דבריו של ר' יהונתן, ראה לעיל עמ' 112, הערה 44).

41 בידנו ציטוטים מקוטעים משתי התכתבויות של ר' שמחה משפירא עם ריצב"א (ובשתיהן ר' שמחה מסתמך בפסיקתו על התלמוד הירושלמי): האחת נזכרת באור זרוע, בבא קמא, סימנים תמח–תמט (=מרדכי השלם, בבא קמא, סימן קנו, עמ' קפט–קצא). השנייה נזכרת בתשובה של מהר"ם מרוטנבורג (מרדכי, בבא מציעא, סימן תז) ובשיטה מקובצת, בבא קמא, דף מו ע"ב, דיבור המתחיל 'וכתב הר"ש' (דפוס וורשה, דף פט ע"א. על זהותו של 'הר"ש' ראה טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי, עמ' 226–228). בעניין השני התכתב ר' שמחה משפירא גם עם ר' ישעיה די טראני. ראה תשובות הרי"ד, סימן צא. ומאלפים דבריו של ר' ישעיה די טראני בתשובתו, סוף עמ' תלח: 'ומפני שהנאו דברי הירושלמי לפני אנני, דוחק ודוחה את הבבלי בקש'. שיטתו של ר' שמחה מובאת עוד באור זרוע, ח"א, סוף סימן תשנו (הראשון); שם, סנהדרין, סימן פט; שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן נב; שם, סימן רטז, עמ' רב, דיבור המתחיל 'ומעתה'.

42 שבלי הלקט, מהדורת בוכר, סימן רכה (וראה מה שכתב שניאור זק"ש בקטלוג הארוך שלו לכתבי היד של אוסף גינצבורג [חסר מקום דפוס ושנת דפוס; בלי שער, ולא נשלם בדפוס], עמ' 10–12) על ר' טוביה מהעיר Vienne שבבורגונדיה ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 487–492 (בעמ' 487 נשמטה בחלק ממהדורות הדפוס השורה הראשונה: 'בקשרים אמיצים עם ר' יחיאל מפרים עמד ר' טוביה בר אליהו מויאנה').

43 ראה תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן קסא, עמ' 266 (והשווה שם, סימן קנט, עמ' 260).

44 ראה עמנואל, ר' ברוך בר יצחק, עמ' 437–440.

(ר') ישעיה די טראני, ר' מאיר בר משה ור' מאיר בר מאיר.⁴⁵ אך למרות קשריו המסועפים של ר' שמחה עם חכמים בני דורו בארצות השונות, ספריו נודעו רק בחוגים מצומצמים. שימוש מרובה בספריו של ר' שמחה נעשה אך ורק בדור הסמוך לו – בכתביהם של ארבעה מחבריו ותלמידיו: ר' אברהם בר עזריאל,⁴⁶ ר' יצחק אור זרוע, ר' שמואל הלוי ור' אביגדור כ"ץ. עיקר פעילותם של חכמים אלו הייתה מחוץ לגבולות גרמניה: ר' יצחק אור זרוע פעל בווינה, ר' אברהם בר עזריאל בבוהמיה, ר' אביגדור באוסטריה ובצפון איטליה, ורק ר' שמואל הלוי חי כנראה כל ימיו בקהילות שו"ם שעל גדות הריינוס (על ר' אביגדור ור' שמואל הלוי ראה להלן). תלמיד אחר של ר' שמחה שנשאר בשפירא הוא ר' יקותיאל בר אברהם, אך חכם זה כתב רק מעט ועל כן גם הוא לא הפיץ את תורתו של ר' שמחה בגרמניה.⁴⁷ ובמילים אחרות: תורתו של ר' שמחה משפירא לא הספיקה להכות שורשים של ממש על אדמת גרמניה, והיא הייתה ידועה יותר בארצות רחוקות מאשר בגרמניה עצמה. תלמידיו של ר' שמחה העבירו את הכתבים של רבם לתלמידיהם שלהם ולכן נזכר ר' שמחה הרבה בספר 'תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת' (מתוך כתביו של ר' שמואל הלוי) ובספר 'שבלי הלקט' (מתוך כתביו של ר' אביגדור).⁴⁸

45 תשובות הרי"ד, סימנים צ, צא (ואולי גם סימן נה. ראה תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 224, סוף הערה 1); שבלי הלקט, ח"ב, סימן מא, מהדורת ש' חסידה, עמ' קמ-קמא. וראה גם שם, סימן צג, מהדורת מ"ז חסידה, עמ' 191 (על ר' מאיר בר משה ראה שבלי הלקט, מהדורת מירסקי, מבוא, עמ' 35–37). ר' מאיר בר מאיר הוא כנראה חכם איטלקי, אף שאיננו יודעים עליו דבר. תשובתו של ר' שמחה אליו, העוסקת בביאורה של סוגיה במסכת ראש השנה, דף כז ע"ב, מצויה במהדורא קמא של שבלי הלקט, כת"י אוקספורד 659, דף 69, סימן רכח: 'תשובת הרש"ם להר' מאיר ביר מאיר י"ו שהשיב לו עם תשובה אחרת. פירוש שופר שנסדק לאורכו על פני כולו, מפיו קצר עד הרחב מקום שהקול יוצא בלא שיוור. אם נשתייר שיעור תקיעה לא קאי אלא הנסדק לרחבו סביב הקיפו ומעכב הקול יותר משנסדק לאורכו, וכשנסדק לרחבו כאלו נחתך שם, להכי בענן שיוור שיעור תקיעה הילכך לא מצי לערכינהו. יהי רצון שנזכה לבשורת אליהו, מרוב אהבתך ואהבת חבירי שהזיקוני השורה בטלתי, כי לא נשאלתי ועל זאת נדרשתי, שמחה בר שמואל'.

46 ראה אורכך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 165, ושם במפתח, עמ' 278.

47 על חכם זה ועל קשריו עם ר' שמחה ראה תשובות בעלי התוספות, סימן מח ('וקבלתי ממורי ה"ר ר' שמחה'), ובהקדמת המהדיר לתשובה; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 269, סימן קסב ('מורי רבי' שמחה'). שריד נכבד מתורתו של ר' יקותיאל – פירושו ההלכתי לפיוט 'אדיר דר מתוחים' – נדפס בתוך: הלכות פסח מרבתינו הראשונים (אין להחליף את ר' יקותיאל דידן עם ר' יקותיאל בר משה משפירא, שחי בסוף המאה האחת עשרה נראה תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 271]. על האחרון ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 397, ובספרות הרשומה (שם). בקשרים שבין ר' יקותיאל ומהר"ם מרוטנבורג אני מקווה לדון במקום אחר.

48 נציין במיוחד את הקטעים ב'שבלי הלקט' שבהם מדבר הכותב על 'מורי הרב שמחה' (שבלי הלקט, ח"ב, סימן לא, מהדורת ש' חסידה, עמ' קי, דיבור המתחיל 'מעשה בא'; שם, סימן לד, עמ' קכב-קכג, דיבור המתחיל 'שאל'; שם, סימן לז, עמ' קלג, דיבור המתחיל 'ועוד'). ב'שבלי הלקט' ח"ב הנדפס נשמטו כמה תשובות של ר' שמחה. אחת מהן הדפסתי במאמרי, 'תשובות

אך לאחר שני דורות אלו פחתה ההתעניינות בתורתו של ר' שמחה, והציטוטים משמו הולכים ומתמעטים במהירות. ירידה זו ניכרת כבר בדור השלישי – בכתביהם של המלקטים הגדולים, תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, שמהם באו רוב ידיעותינו על ספריהם האבודים של הראב"ה ושל ר' ברוך ממגנצא, חבריו של ר' שמחה – וכבר שם מעטים הם הציטוטים מכתביו של ר' שמחה. אפילו ר' מאיר הכהן, שהרבה יותר מחבריו להביא מספריו של ר' שמחה, לא עשה זאת בהיקף ובאריכות שבהם הביא את כתביהם של הראב"ה ור' ברוך ממגנצא.

ספר 'סדר עולם' נשמר עדיין עד למאה החמש עשרה, והוא עמד לפני מהרי"ל,⁴⁹ ו'תיקון שטרות' של ר' שמחה נשתמר במקרה עד לימינו אנו. אך למרות זאת יכולים אנו לסכם, כי תורתו של ר' שמחה משפירא שקעה ונעלמה במהירות מפתיעה ולכן אין זה פלא כי כמעט כל כתביו אבדו מאתנו.

פתחתי את דבריי בטרגדיה שפקדה את ר' שמחה בסוף ימיו ומשום כך אסיים בפסק הלכה של ר' שמחה שיש בו גם מילתא דבדיחותא:

אבל שלח אל רבי' שמחה אם היה יכול להיות בעל ברית, מפני שבמילה כת'⁵⁰ שש אנכי על אמרתך, ואבל הוא צעור. והשיב, אין נכון והגון, להיות שש במקום יגון, ושמחה עם דאגון, אבל מערבי' שמחה בשמחה, ונסו יגון ואנחה. כלום' שמי הוא שמחה, ומילה הוא שמחה, והגונים להיות יחד. ונעש' רבי' שמחה בעל ברית (כת"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 45, דף 158ד, סימן סה).

ב. ספר כל בו

נכדו של ר' שמואל משליצשטאט כתב בראשית המאה החמש עשרה לערך בחיבורו 'שם הגדולים': 'ור' שמריה בר שמחה הוא יסד ספר הכלבו'. סתם ולא פירש מה טיבו של הספר ומיהו אותו ר' שמריה.⁵¹

חכמי אשכנז בהלכות צדקה, המעין, כרך מא (תשס"א), גיליון ב, עמ' 16, סימן א. תשובה ששלח ר' יצחק בר קלונימוס לר' שמחה מובאת בשבלי הלקט, סימן ריז (מהדורת בוכר, דף צא ע"ב), אך שיבוש נפל שם, והמשיב הוא ר' יהודה בר קלונימוס. אלא שאיננו יודעים, האם הוא ר' יהודה בר קלונימוס בר משה ממגנצא או ר' יהודה בר קלונימוס בר מאיר משפירא, שכנו של ר' שמחה (ר' יצחק בר קלונימוס נזכר כמה פעמים ב'שבלי הלקט', והכוונה תמיד לר' יהודה בר קלונימוס. ראה עמנואל, ר' אלעזר מוורמייזא, עמ' 38).

49 ראה לעיל הערות 19, 25.

50 תהלים קיט, קסב; בבלי, שבת קל ע"א.

51 בן-יעקב, רשימת שם הגדולים, עמ' 9. צונץ (המנהג, עמ' 31–32) הבין בטעות, כי ר' שמריה בר שמחה האשכנזי הוא המחבר של ספר ההלכה הפרובנסלי 'כל בו', המצוי בידינו בדפוס.